

ЭНАНТИОСЕМИЯНЫН ПАРЕМИЯ ЖАРАТУУЧУ КЫЗМАТЫ

Макалада энантиосемия кубулушунун паремия жаратуучу кызматы мисалдар аркылуу аныкталды.

Негизги сөздөр: энантиосемия, паремия, накыл сөз, каалоо, табышмак, жанылмач.

THE FUNCTION OF THE ENANTIOSEMIYA IN MAKING PAREMIYA

Article enantiosemya effect is determined by paremya creative examples.

Key words: enantiosemya, paremya, proverbs, riddles, wishes, tongue twister.

Паремия термини фольклордун эң кичинекей көлөмдөгү чыгармаларын жалпылап атайт. Бул түшүнүк эң алгач гректерде калыптанып, грекче *paremia* «накыл сөз», «учкул сөз», «уламыш» деген маанини билгизген.

Паремия-элдик миниатюралык чыгарма. Ал чын дүйнөнү ар тараптан, ар түрдүү деңгээлде чагылдырат, табияттын закондорун, кубулуштарын, бөлүктөрүн, коомдук маанилерди, акыл-ой аракеттин, адамдардын мамилелерин, адамдык сапаттарды типтүү жана көркөм каражаттар аркылуу туюнтат. Паремияларга макалдар, лакаптар, уламыштар, баталар, каргыштар, ураан-чакырыктар, каалоолор, табышмактар, жаңылмачтар ж.б. кирет.

Паремиянын фольклордук-поэтикалык, лингвистикалык, семиотикалык, гноссологиялык, философиялык, педагогикалык ж.б. аспекти бар. Биз бул макалада энантиосемия кубулушунун паремия жаратуучу кызматын талдоону тандап алдык.

Паремиялардагы энантиосемия кубулушунун колдонулушу лингвистикалык жактан талдоону талап кылат. Ошондуктан паремологиядагы энантиосемия кубулушун иликтөө изилдөөнүн мазмунун түзүүчү зарыл жана баалуу каражат катары мүнөздөлүүгө акылуу.

Паремиялардагы энантиосемиянын маани-маңызы, алардагы идеялар паремологиянын баалуулугун жаратат.

Бул ишти аткарууда биз факты-материалдарды ар түрдүү жыйнактардан иргеп алып, мисалдарды чечмелеп, талдоого алдык. Төмөндө паремиялар, энантиосемия кубулушунун паремиянын табиятына шайкеш келиши жөнүндө теориялык жалпы жана толук маалымат берүүгө аракеттенебиз.

Биздин максат энантиосемиянын паремиялар системасындагы орду, алардын ички тармактарынын байланышы, бири-бирине шайкеш келиши сыяктуу маселелердин маңызын ачып берүү болуп саналат.

Энантиосемия антонимдердин өзгөчө түрү катары каралат. Бир сөздүн ичиндеги карама-каршы же бир эле сөздүн карама-каршы мааниде колдонулушу энантиосемияны түзөт. Бул термин грек тилинин *enantios* «карама-каршы жайгашкан, карама-каршы» жана *sema* «белги, маани» деген эки сөзүнөн алынган, кыргызча сөзмө-сөз котогорндо «сөз ичиндеги маанинин карама-каршылыгы» дегенди туюндурат.

Энантиосемиялардын сырдуулугу, табышмактуулугу, татаалдыгы андагы карама-кашылыктын бир эле сөздүн ичинде экендигинде. Паремияларда да энантиосемиялар кезигет. Мисалы: *Бир башы менен көк тирейт, бир башы менен жер чийет* паремиясында «башы» деген сөз энантиосемиялык кызматты аткарды. Бир эле убакта баш сөзүнүн көк тиреши жер чийиши карама-каршылыкты пайда кылды. Энантиосемия менен антонимдердин жалпылыгы - экөөндө тең бири-бирин танган, бири экинчисине карама-каршы түгөйлөрдүн болгондугунда. Ал эми айырмачылыгы карама-каршы

маанинин берилиш ыгында, жолунда.

Антонимдерде карама-каршылык эки сөздүн ортосунда болгондуктан, карама-каршы маани ар уңгудагы сөздөрдөн болуп, бир эле уңгуга карама-каршы мүчөлөрдүн жалганышы аркылуу берилет. Энантисемияда карама-каршылык бир гана сөздүн ичинде болгондуктан, карама-каршы маани контекст (кайсы бир паремиянын чегинде ар башка сөздөр айкашып, алдыдагы сөздөрдүн түрдүү грамматикалык формада турушун шарттайт) аркылуу берилип ачылат. Макалдардан мисал келтирели: *Алганың жакшы болсо жакаң агарат, Алганың жаман болсо сакалың агарат.* Мисалдагы өзөк бирдей эле: *агарат*. Бирок андан чыккан натыйжа карама-каршы: биринчи маанисинде *агарат* сөзү жакшы жубай, жолдошуна өйдөдө өбөк, ылдыйда жөлөк болуп, жашоосуна кубаныч тартуулары, жакасына кир жугузбай тазартып, агартып турушу белгиленсе, экинчи маанисинде жаман аял жолдошунун да жашоосун соолуган гүлдөй кууратып кайгы алып келери, эртелеп сакалын агартып, карылыкты башына үйөрү белгиленди. Бул жерде карама-каршы коюга өбөлгө түзгөн жалпы өзөк – *агарат*, ал эми карама-каршы түгөйлөр: *«агарат, тазартуу, жашартуу»* - *«агарат кайгы алып келүү, карытуу»* деген карама-каршы маанилерине негиздеген. Демек энантисемияларда да, антонимдерде да бири-бирин танган, бири экинчисине карама-каршы келген түгөйлөр бар, бул белги экөөнүн өз ара жалпылыкта экендигин ырастайт. Бирок ошого карабастан, алар бири-биринен айырмаланып турат.

Энантисемияда антонимдин да, омонимдин да, полисемиянын да белгилери бар. Ошондуктан энантисемиянын табияты жогоруда аталган кубулуштар менен болгон карама-каршылык аркылуу аныкталат. Бул боюнча ф.и.д. Б.Усубалиев «Антонимдер жана аларды окутуу» деген эмгегинде энантисемия кубулушун лексикалык кубулуштардын (антоним, полисемия, омоним) кайсынысына кошууга болот же аны булар менен байланышы жок өзүнчө лексикалык кубулуш катары кароо керекпи? –деген суроонун үстүндө ой бөлүшөт. Муну чечүү үчүн энантисемиянын жогорудагы лексикалык кубулуштар менен болгон жалпылыгын жана айырмачылыгын чечүү талап кылынат. Полисемия менен энантисемиянын жалпылыгы экөөндө тең жалпы өзөктүн болгондугунда, тактап айтканда, энантисемияларда бири-бирин жокко чыгарган карама-каршы түгөйлөр менен катар карама-каршы коюга өбөлгө түзгөн жалпы семантикалык өзөк да болот. Полисемияда сөздүн өз ара байланышы бар бир нече мааниси берилет. Эки кубулушту бириктирип турган жалпылыкты мисалдар менен көрсөтөбүз. Полисемия боюнча паремиялардан мисал келтирели. *Ат башы менен эр башы кайда калбайт. Эл байынан жер байы.*

Мында биринчи мисалда *баш* сөзү полисемия кубулушу, анткени *ат башы, эр башы* болуп көп манилүүлүктү жаратты. Байыртан эле эр азаматтар колуна курал кармап, ат минип эл-жерди душмандан коргоп турган. Мыкты аттын жуучусу да көп болгон. Жакшы атты таптап, эрлер жоого аттанган. Жоо учурунда же жортуулда нечендеген жоготуулар болгон. Канчалаган эрлер, канчалаган аттар жер сүзгөн учурлар көп болгон. Бул макал аны айгинелейт. Жалпы орток маани *баш* сөзү.

Экинчи мисалда *бай* сөзү полисемия болуп эсептелет, *эл байы жер байы* болуп көп манилүүлүктү пайда кылды. Жалпы орток өзөк *баш* сөзү. Мында жердин өзгөчө касиетке ээ экендиги белгиленет. Бекеринен Ч. Айтматов жерди Жер- Эне деп атабаган чыгар. Бүт элди көтөрүп баарын багып турган – бул жер. Жер канчалык бай болсо, ошончолук түшүм мол болот, түшүм мол болсо эл-журт да бай болот. Жердин байлыгынан элдин байлыгы бийик турары айтылат.

Полисемияда бир эле сөздүн бир канча мааниси берилсе, энантисемияда бир эле сөздүн ичинде карама-каршылык берилет. Паремиялардан мисал келтирели.

Эңкейгенге эңкейгин башың жерге тийгенче, атаңдан калган кул эмес. Какайганга какайгын башың көккө тийгенче, пайгамбардын уулу эмес.

Мында энантисемия *баш* сөзү, карама-каршылык *баш* сөзү аркылуу берилди. Мында ким сага сылык, жакшы мамиле кылса, сен да ага ошончолук сылык, жумшак, жакшы мамиле кыл деген насаат айтылат. Илгери колунда бар бардар бай адамдар кул кармашкан. Кул тукуму атадан балага кул бойдон өтүп, байдын жумуштарынын баарын бүтүрүп, оту менен кирип, күлү менен чыккан. Баш көтөрүп сүйлөй алышкан эмес. Ошондуктан атаңдан калган кул болбогондон кийин ким сага бут тоспой, сылык, жумшак, жакшы мамиле кылса, сен андан да сылык, жумшак, сыпайы мамиле кыл деген насаат айтылат. Эңкейгенге сен да башың жерге тийгенче эңкей насааты берилет. Экинчи

маанисинде мусулман адамдары куран окушканда же кандайдыр бир жагдай, шарт туулса пайгамбарлардын атын аташып, аларга таазим кылышат, ыйык адам катары кабылдашат. Пайгамбардын уулу болбогондон кийин ким сага керкейип, бой көтөрүп, теңсинбей мамиле кылса, сен да башың көктү тирегенче керкейип мамиле кыл насааты берилет.

Мисалда кыймыл-аракет, процесс бирдей эле: *баш*. Бирок чыгарылган натыйжа карама-каршы. Биринчи сапта баштын эңкейип жерге тийүүсү, экинчи сапта тескерисинче, баштын какайып көккө тийүү мааниси берилди. Демек бул жерде карама-каршы коюуга өбөлгө түзгөн жалпы өзөк – *баш*, ал эми карама-каршы түгөйлөр: « *жерге тийүү* » - « *көккө тийүү* ».

Ошентип жогорудагы мисалдар айкындагандай, энантиосемия менен полисемиянын жалпылыгы – экөөндө тең карама-каршы (энантиосемияда) жана ар түрдүү (полисемияда) маанилерди бириктирип туруучу жалпы семантикалык өзөктүн болгондугу.

Омоним менен энантиосемиянын жалпылыгы - экөөнүн тең түбү бир болсо да, сырткы турпаты боюнча кокусунан окшошуп калган сөздөрдөй кабыл алынат. Омонимдерди «маанилери ар башка сөздөр» деп эсептөө жетишсиздик кылат, анткени полисемия менен энантиосемиянын ортосунда окшоштуктары арбын. Көп маанилүү сөздөрдүн мааниси бири-биринен айырмаланып, ар башка маанилер катары каралат. Ошондуктан омонимдерди «маанилери өз ара байланышпаган (белгилүү жалпылыкка бирикпеген), эгер байланышса, ар башка сөз түркүмүнө кирген сөздөр» деп кароо зарыл. Ошондо полисемия менен энантиосемиянын айырмасы туура чагылдырылат.

А, энантиосемия – объективдүү кубулуш. Тилдин өнүгүү процессинде адам эркинен тышкары пайда болот, ал эми алардын пайда болушу сөз маанисинин кеңейиши менен гана эмес, экстралингвистикалык факторлор менен да шартталат. Мисалы, *бүтүү* - бул бирдей, окшош эле процесс, кыймыл-аракет, бирок ошол процести ар башка нерсеге колдонгондо карама-каршы натыйжа келип чыгат. Тилдик жаата алганда, бир эле сөздү эки башка объектиге карата колдонгондо, ал карама-каршы мааниге ээ болуп калат, анткени эки башка нерсеге карата колдонулган кыймыл-аракет өзү карама-каршы натыйжаны берет. Алсак *бүтүү* сөзү берилген маанисинде сөздүн аягына чыгуусун, бүтүүсүн билдирип, жок болуу маанисин, экинчи маанисинде *бүтүү* сөзү бойго бүтүү, жаралуу, пайда болуу маанисин берет.

Кыргыз тилиндеги омонимдик энантиосемияларга паремиялардан мисал келтирели.

Жай чилдеде сыртта, кыш чилдеде чээнде.

Бул табышмактагы энантиосемиянын өзөгүн *чилде* сөзү түзөт, биринчи маанисинде жайдын катуу ысыган мезгилин туюнтса, экинчи маанисинде кыштын катуу суук түшкөн мезгили берилди. Андыктан *чилде* сөзүндө карама-каршы коюуга негиз болгон жалпы семантикалык өзөк бар, «кыш чилдеси», «жай чилдеси» маанилерин карама-каршы түгөйлөр деген жыйынтыкка келсек болот.

Омонимдер менен энантиосемиялардын сырткы формасы окшош болгону менен, омонимдер карама-каршы мааниде калдонулбайт жана маани жагынан таптакыр байланышпайт.

Адабияттар:

1. Абдулатов А.А. Паремияларды когнитивдик-педагогикалык максатта сыпаттоонун айрым проблемалары. – Ош, 2006.
2. Акматалиев А. Баба салты, эне адеби. -Б., 1993.
3. Виноградов В. В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. -М., 1977.
4. Закиров С. Кыргыз элинин макал жана лакаптары. -Фрунзе: Мектеп, 1972.
5. Зулпукаров К. З., Абдулатов А., Малабаев М. Бата салты үйрөнүүгө арзыйт (Паремиялык этюддардан) 11 Эл агартуу. – 2002. № 3-4.
6. Ибрагимов С. Лингво этиокультурология – тилдик маданият таануу. – Б., 2000.
7. Кыргыздар: Санжыра, тарых, мурас, салт. – 1-китеп. – Б., 1991.
8. Мурзакметов А. К. Кыргыз ырым – жырымдары. – Ош, 2005.
9. Мукамбаев Ж. Эл ичи – ынър кенчи. – Ф., 1982.
10. Усубалиев Б. Антонимдер жана аларды окутуу. - Фрунзе: Мектеп, 1987.
11. Уфимцева А. А. Слово в лексико – семантической системе языка. М., Наука, 1968.

